

ze aalmoezen geven. Maar de school kwam er toch vooral uit de zielenijver van de pastoor, die vaststelde dat catechismuslessen niet genoeg waren en in die school de kans zag om arme jongens en meisjes meer godsdienstkennis en een hoogstaander zedelijk leven bij te brengen. Het bekende 'Bemin uw naaste om God' primeerde. De stichter was er zich ten zeerste van bewust dat hij aan God verantwoording zou moeten afleggen over alle aan hem toevertrouwde zielen en handelde steeds in dit eeuwigheidsperspectief. De geschiedenis van de *Schole van Bermhertigheyt* is er dan ook een van groot geloof en volharden in moeilijke tijden. In 1833, twee jaar na het overlijden van de 'foudateur', namende 'zusters' de generale regel en de kledij der Annuntiaten aan, voornamelijk op voorstel van kardinaal Sterckx. Deze ontwikkeling was in zekere mate door de stichter voorzien.

Dit boek is geen gewoon wetenschappelijk werk; de uiteindelijke stichtelijke bedoeling wordt niet verborgen gehouden (11,39, 277), maar ook niet op storende wijze beklemtoond. Toch voldoet deze interessante publikatie van wetenschappelijk standpunt uit niet helemaal aan de vereisten. Een echt kritische benadering van de persoon van de 'foudateur' ontbreekt. Er is alleen bewondering en dankbaarheid. De originaliteit van de Regel wordt niet toegelicht. Beweren dat de *propositus* (sic) van het St.-Pieterskapittel te Leuven tevens rijkskanselier is van de universiteit doet even de wenkbrauwen fronsen (14). Exact ware te spreken van de proost (*praepositus*) en van de kanselier. *Baccalaureus formatus* vertalen door *gevormd baccalaureus* en *facultas artium* door Faculteit der Kunsten (241) zijn minder gelukkige vertalingen. De situering van het hier besproken werk ten opzichte van M. Bulteel, *Congregatie Zusters Annuntiaten Heverlee. Oorspronkelijk charisma en kerkelijke vormgeving* (Heverlee, 1978), vermeld in de *Bibliografie* ontbreekt volkomen, wat bevremding wekt en zeer te betreuren valt. Graag hadden we ook iets meer vernomen over de gepubliceerde handschriften. Wanneer kwam bijvoorbeeld de *Beschryvinge van de Schole van Bermhertigheyt* tot stand? Gaat het om een autograaf, is alles even geloofwaardig? Jammer ook dat de band niet gelegd werd tussen de 'Scholen van Bermhertigheyt' en de bekende Vlaamse Annuntiatenkloosters van Huldenberg en Heverlee. De ondertitel liet dit verwachten of soms niet?

Toch blijft dit een boeiend en leerrijk boek, een illustratie van de geschiedenis van het mostaardzaadje dat een reuzeboom werd of van het geloof dat bergen verzet. De verdere studie van de liefdadige instellingen, ontstaan in de tweede helft van de achttiende eeuw, zou het beeld van het christelijk leven in die periode ons inziens aanzienlijk kunnen verrijken. Dat deze studie daartoe uitnodigt is een verdienste.

Michel Cloet

R.J. Lesthaeghe, *The Decline of Belgian Fertility, 1800-1970* (Office of Population Research, Princeton University, IV; Princeton, New Jersey: U.P., 1977, één deel, in-8°, xix en 251 blz., £12.50, ISBN 0 691 052530).

Het hier besproken boek van professor Lesthaeghe handelt over de daling van de vruchtbaarheid in België tussen 1800 en 1970. Het vormt het vierde deel van een breed opgevat onderzoek over de fertiliteitsdaling in Europa, dat sinds 1964 onder leiding van professor Ansley Coale loopt aan het 'Office of Population Research' te Princeton. Dit ambitieus projekt heeft tot doel na te gaan onder welke sociale en economische omstandigheden de daling van de vruchtbaarheid zich heeft voorgedaan. Als bron wordt in hoofdzaak gesteund op de verschillende nationale bevolkingstellingen. Binnen dit Europees kader vormt België een uitstekend voorbeeld. Het land bestaat immers uit twee regio's met een

verschillende economische en culturele achtergrond. Wallonië was op het vaste land het eerste gewest dat een industriële revolutie kende naar het voorbeeld van Engeland. Vlaanderen daarentegen bleef - na een kortstondige bloei van de proto-industrie - een weinig geïndustrialiseerd gebied waar vooral de kleinschalige landbouw primeerde. Slechts één derde van de landbouwproductie was er voor de markt bestemd. Deze uiteenlopende ontwikkeling op economisch gebied had ook een totaal andere sociale samenstelling van de bevolking tot gevolg (berekend aan de hand van de beroepen). Dit laatste had op zijn beurt invloed op de snellere ontkerkelijking van het Zuiden (berekend aan de hand van de niet-communicanten en het aantal stemmen voor niet-katholieke partijen). Daarbij komt nog dat het Zuiden veel makkelijker open stond voor de nieuwe ideeën uit Frankrijk. In Vlaanderen, waar de invloed van de geestelijkheid groter was, hoopten dezen dat het propageren van de volkstaal een dam tegen de invloed van de Franse Verlichting zou opwerpen en het volk 'onbesmet' zou blijven. Deze verschillende ontwikkeling binnen de grenzen van één natie, maakt van België een 'microcosm of European heterogeneity' (7). Hiermee is dan ook een ideaal kader beschikbaar voor het meten van de verschillende factoren die een invloed gehad kunnen hebben op de veranderingen in de fertiliteit.

Als mogelijke beïnvloedingsfactoren werden naast de demografische veranderlijken volgende variabelen ingevoerd: de industrialisatie - urbanisatie, de ontkerkelijking, de taal-homogeniteit, de alfabetisatiegraad en de culturele ontwikkeling. Dit basismateriaal werd opgesplitst per arrondissement waarvan er tweeëntwintig gelegen zijn in het Vlaamse en negentien in het Waalse landsgedeelte. Bij het uitwerken van de gegevens werd het werkschema van A. Coale toegepast. Voor het meten van de demografische factoren werd gebruik gemaakt van een reeks van eenvoudig te berekenen en zeer doeltreffende waardemeters, die nog te weinig gehanteerd worden in het historisch-demografisch onderzoek. Deze waardemeters of indices zijn: de index van algemene vruchtbaarheid (If) die aangeeft hoe groot de algemene vruchtbaarheid is, zowel van de gehuwde als van de ongehuwde vrouwen. De index If bestaat volgens de definitie uit de som van de index Ig (de index van de vruchtbaarheid van de gehuwde vrouwen) en de index Ih of de index van de onwettelijke vruchtbaarheid. Als referentiepunt wordt de huwelijksvruchtbaarheid voor de periode van 1921-1930 van de Hutterieten genomen. Voor het meten van de nuptialiteit wordt gebruik gemaakt van een afgeleide index Im. Hiermee wordt de verhouding aangegeven 'van het aantal geboorten dat zou voorkomen wanneer de gehuwde vrouwen een natuurlijke vruchtbaarheid hebben dit t.o.v. het aantal geboorten dat mag verwacht worden wanneer alle vrouwen van 15-49 jaar een natuurlijke vruchtbaarheid kennen'. Na langs een eenvoudige causale analyse de invloed van elke factor afzonderlijk op de algemene vruchtbaarheid onderzocht te hebben wordt, om een dieper inzicht te krijgen van het geheel van het mechanisme dat inwerkt op de algemene fertiliteit, een meervoudig causaal model opgebouwd. Hierdoor kunnen de rechtstreekse en onrechtstreekse verbanden aangegeven worden (196).

Welke zijn nu de voornaamste conclusies van de auteur? De tweede plaats van België op de chronologische lijst van de landen die een vruchtbaarheidstransitie doormaakten, wordt volgens Lesthaeghe door volgende twee elementen verklaard (231): 1. De vroege economische en sociale transformaties gingen gepaard met en waren deels verantwoordelijk voor een vroege afbraak van de ethische en religieuze barrières; 2. Een relatief lage graad van ontkerkelijking was reeds voldoende om het mechanisme op gang te brengen dat de vruchtbaarheid zou verlagen. Eens dit proces in beweging gezet, nam de secularisatie in heel het land in een versneld tempo toe en bekwam men tegelijkertijd een lagere waarde voor de huwelijksvruchtbaarheid. De demografische transitie kwam veel vroeger voor in Wallonië

dan in Vlaanderen. In dit laatste gewest bleven de nieuwe en rationele ideeën over het huwelijk en de huwelijksvruchtbaarheid langer in strijd met het diep ingewortelde katholieke geloof (228). Dit later inzetten van de secularisatie en een andere industriële ontwikkeling verklaren twee derde tot drie vierde van de regionale verschillen. De andere factoren als analfabetisme, zuigelingensterfte en nuptialiteit hadden slechts een ondergeschikte uitwerking (219-220). Aansluitend bij deze bevindingen is het interessant aan te duiden dat dit verschil in vruchtbaarheid tussen Wallonië en Vlaanderen zich reeds duidelijk manifesteerde in de achttiende eeuw. Het is dan ook dringend noodzakelijk een reeks variabelen op te sporen die het mogelijk moeten maken het onderzoek van Lesthaeghe tot de achttiende eeuw uit te breiden.

Dit geheel van resultaten, dat werd verkregen via een zeer verfijnd opgebouwd model, wordt gepresenteerd in een vlot leesbare en verstaanbare tekst waarin slechts enkele zeldzame zetfouten achterbleven. Lesthaeghes boek vormt één van de belangrijkste bijdragen tot het onderzoek van de demografische transitie in Europa in het algemeen en in België in het bijzonder. Zijn scherpe ontleding van de negentiende- en twintigste-eeuwse economische en sociale situatie en zijn kunde als demograaf en statisticus hebben hiertoe bijgedragen.

Frank Daelemans

G. Avondts, R. Moonen, M. Scholliers, *Methodiek* (De Gentse textielarbeiders in de 19e en 20e eeuw, dossier I; Brussel: Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis VUB, 79 blz.); M. Scholliers, *Bedrijfs geschiedenis van de firma A. Voortman-N. V. Texas* (*Ibidem*, dossier II; *ibidem*, 150 blz.); G. Avondts, e.a., *Lonen in de spinnerij van het bedrijf A. Voortman-N. V. Texas, 1835-1914* (*Ibidem* dossier III, *ibidem*); G. Avondts, e.a., *Lonen in de weverij van het bedrijf A. Voortman-N. V. Texas, 1835-1925* (*Ibidem*, dossier IV, *ibidem*, 1979, 96 blz.); G. Avondts, P. Scholliers, *Gentse prijzen, huishuren en budgetonderzoeken in de 19e en 20e eeuw* (*Ibidem*, dossier V, *ibidem*, 1977, 172 blz.); P. Scholliers, G. Avondts, *Herkomst, huisvesting, arbeids- en levensomstandigheden van de werkkrachten van het bedrijf A. Voortman-N. V. Texas* (*Ibidem*, dossier VI, *ibidem*, 1977, 243 blz.); G. Avondts, *Levensschetsen van een aantal Gentse arbeidersfamilies* (*Ibidem*, dossier VII, *ibidem*, 1978, 298 blz.).

Deze zevendelige serie is het resultaat van een jarenlange studie van de bedrijfsarchieven van het Gentse katoenbedrijf A. Voortman-N. V. Texas, verricht door diverse onderzoekers van het Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis van de Vrije Universiteit Brussel. De bedoeling van het project is de dagelijkse realiteit van de Gentse katoenarbeiders vanaf het begin van de negentiende eeuw tot aan de tweede wereldoorlog, zo nauwkeurig mogelijk te achterhalen. Bij wijze van inleiding wordt eerst een uitvoerige uiteenzetting gegeven van de gevolgde methodiek, en een geschiedenis van het bedrijf A. Voortman-N.V. Texas (dossiers 1,2). Vervolgens omvat een eerste luik een overvloed aan kwantitatieve gegevens, bestaande uit cijferreeksen over lonen, prijzen, huishuren en budgetonderzoeken (dossiers 3,4,5). Het tweede luik bestaat uit kwalitatieve informatie betreffende de herkomst, de huisvesting, de arbeids- en levensomstandigheden van de arbeiders, en een twintigtal biografieën van werknemers van de firma A. Voortman-N.V. Texas (dossiers 6, 7).

Het inleidende methodologisch dossier beschrijft de interessante onderzoeksmogelijkheden wanneer een overvloed aan kwantitatief materiaal, relatief uniform over zo een lange periode, kan worden verwerkt met gebruik van de computer. Terzelfder tijd wordt onder-